

Володимир Шинкарук

АЗ – БУКИ

*Літературно-мистецькі
студії*

Житомир
Полісся
2015

УДК 82(091):908
ББК 83.3(4Укр-4Жит)
Ш 62

*Надруковано за ухвалою
Вченої ради Житомирського державного університету ім. І. Франка
(протокол № 5 від 26.12.2014)*

Рецензенти:

Петро Васильович Білоус,
доктор філологічних наук, професор.
Володимир Олегович Єршов,
доктор філологічних наук, професор.
Віктор Михайлович Мойсієнко,
доктор філологічних наук, професор.

Ш 62 Шинкарук В. Ф. Аз-Буки. Літературно-мистецькі студії. –
Житомир : Полісся, 2015. – 278 с. – Серія «Бібліотека
кафедри теорії та історії світової літератури НН ІФЖ
Житомирського державного університету імені І. Франка»

ISBN 978-966-655-700-4

Книгу професора кафедри теорії та історії світової літератури Житомирського державного університету ім. І. Франка В. Ф. Шинкарука «Аз-Буки» складають вибрані наукові та публіцистичні статті і нариси з історії давньої і сучасної літератури, вітчизняного мистецтва, літературного краєзнавства. Збірка відображає весь спектр науко-пізнавальних інтересів відомого українського науковця

УДК 82(091):908
ББК 83.3(4Укр-4Жит)

ISBN 978-966-655-700-4

© В. Шинкарук, 2015.

АЗ – БУКИ

Літературно-мистецькі студії

ПОЧАТКОВА ЛІТЕРАТУРА

Давньоукраїнське літописання	9
«Слово о полку Ігоревім»	27
Феофан Прокопович і його трагікомедія «Володимир»	49
Тема історичного минулого народу в давній українській літературі та героїчний епос народів Європи	57

ФОЛЬКЛОР

Маруся Чурай і пісенна традиція Житомирщини	81
---	----

ЛІТЕРАТУРА XX СТОЛІТТЯ

Житомирщина в житті та творчості М. Рильського	101
Василь Кравченко та житомирські прототипи Михайла Булгакова	130
Василь Земляк: Перші кроки на Житомирщині	135
Прожив з весною (Творчий портрет Михайла Клименка)..	140
Творчий ужинок поетів Житомирщини	144
Зустріч, яка не відбулася в Житомирі (Спогади про Роберта Рождественського)	154

РЕЦЕНЗІЇ, ВІДГУКИ, ПЕРЕДМОВИ

Яснозір'я таланту. Передмова до книги І. Сльоти «Золото зажив'я»	163
Автограф для вічності. Передмова до книги І. Сльоти «Автографи»	170
Відчуваючи музику слів. Передмова до книги І. Сльоти Переспіви	172
Юрій Камишний – художник, що переорює душу	180
Інше серцебиття. Відгук на книгу В. Горбунової «Мрія про маленьке життя»	183

Лазар. Друге пришествя або Ми так любили Житомир. Рецензія на книгу С. Лазо «Ми так любили „The Beatles”»	186
Одяг для думок. Передмова до книги Ірини Шинкарук «Сильніша – на одне життя»	190
Диво, знайдене на соціально-психологічному факультеті. Передмова до збірки «Диво, знайдене в собі»	193
Новий обрій Ірини Лубківської. Передмова до книги І. Лубківської «Жити і любити не уві сні»	195

ПОРТРЕТИ

Павло Карпович Сербін: Жив за високим покликанням ...	199
Зірка і смерть Леоніда Венгерова	214
Ніна Матвієнко. Голосом цієї жінки співає і плаче Україна	225
Свіча таланту Костянтина Яновського	232
Жива вода творчості: Ірина Шинкарук	235
Життя, освячене творчістю і любов'ю: Тетяна і Михайло Гузуни	241
Юрій Градовський. Талант, який не знає відпочинку.....	248
Творча характеристика Поліського ансамблю пісні і танцю «Льонок»	254
Анатолій Говораadlo – душа покладена на музику	261
Дві долі, міцно сплетені в одну: Людмила Вікторівна та Георгій Володимирович Майорови	267
Телевізійна зірка зійшла в Житомирі: Рабіга Аманжолова	270
Микола Кавецький: «Я прийшов із світанків»	273

ДАВНЬОУКРАЇНСЬКЕ ЛІТОПИСАННЯ

Літопис – синкретичний літературний жанр, який був запозичений нашими предками із візантійської літератури і відтворював історичні події в їх строгій хронологічній послідовності. Саме слово «літопис» означає «писання по літах».

Одним із найяскравіших історичних та літературних слов'янських пам'ятників залишається літописна «Повість врем'яних літ», робота над якою, скоріше за все, закінчилася у 1118 році. Але, на думку багатьох вчених, «Повість врем'яних літ» поєднує у собі, щонайменше три самостійних літописних твори, перший із яких виник за часів князювання Ярослава Мудрого.

Ярослав чудово розумів величезне значення книжної мудрості як для кожної окремої особи, так і для країни вцілому: «І стала при ньому віра християнська плодитися і поширюватися, і ченці-чорноризьці помножуватися, монастирі й храми будуватися і возвеличуватися. Любив Ярослав книги, читав їх часто і вдень, і вночі. І зібрав скорописців багато, і перекладали вони з грецького на слов'янське письмо. Написали вони книг велику силу, ними повчаються віруючі люди і тішаються плодами глибокої мудрості. Начебто один хтось зорав землю, а другий посіяв, а інші жнуть і споживають багату поживу, – так і тут: батько всього цього Володимир, він землю зорав і розпушив її, тобто просвітив християнством. А син же його Ярослав засіяв книжними словами, а ми тепер пожинаємо, приємлемо серцем книжну науку.

Велика-бо користь від навчання книжного. Книги – мов ріки, які напоюють собою увесь світ; це джерело мудрості, у книгах – бездонна глибина; ми ними втішаємось в печалі, вони – узда для тіла і душі... І якщо старанно пошукати в книгах мудрості, то знайдеш велику втіху і користь для своєї душі. Бо той, хто часто читає книги, той веде бесіду з Богом і наймудрішими мужами.

Ярослав же, як ми вже сказали, любив книги, багато їх написав і поклав їх у церкві святої Софії, яку сам збудував...». (Тут і далі переклад В. Близнеця).

Очевидно, саме віра в творчу, всеперемагаючу силу слова надихнула Ярослава Мудрого на створення в Києві своєрідного літературно-історичного гуртка – першого у нашій державі літературного інституту, основна мета якого, мабуть, на перших порах полягала в перекладі грецьких книг давньоруською мовою, а вже потім – у поширенні знань про минуле і сучасне народу в контексті світової історії, в морально-патріотичному вихованні людей. До свого гуртка князь відібрав обдарованих книжників із різних регіонів Київської Русі.

За теорією відомого дослідника давніх пам'яток академіка Петербурзької АН Олександра Шахматова, опублікованою наприкінці XIX століття, саме анонімні члени гуртка Ярослава Мудрого і є авторами першого в нашій літературі, так званого, «Найдавнішого літопису». Літопис побачив світ не пізніше 1044 року.

Що наштотувало вченого на такі висновки?

Аналізуючи текст «Повісті врем'яних літ», О. Шахматов звернув увагу на розповідь про міжусобну війну між Олегом і Ярополком – братами князя Володимира Великого. Підбурений воєводою Свенельдом, який хотів помститись Олегу за вбитого сина, київський князь Ярополк виступив проти Олега, що княжив у древлянській землі. Битва відбулася у 977 році біля міста Овруча і завершилася перемогою Ярополка. Олег разом із залишками свого війська вирішив заховатись за міськими мурами, але випадково був зіштовхнутий кимось із відступаючих з підвісного мосту в глибокий рів.

Ярополк наказав відшукати тіло загинлого брата і поховати його з відповідними почестями. Невідомий літописець наголошує, що могила Олега є «до сего дне у Вручого». Але згодом у літописі зустрічається розповідь про те, що у 1044 році, за наказом Ярослава Мудрого, останки древлянського князя Олега були перенесені до Києва. Як пояснити таку розбіжність? Можна зробити висновок, що дані епізоди були написані і в різний час, і різними людьми. Очевидно, перший вказаний запис було зроблено до 1044 року, автор же другого запису скористався інформацією свого попередника і з певних причин не захотів її змінювати.

На думку О. Шахматова, яку сьогодні поділяють багато відомих вчених, «Найдавніший літопис» розпочинався з розповіді про найдавніші події, які мали місце на території нашої держави, і закінчувався описом першого періоду княжіння Ярослава Мудрого. Сьогодні можна лише

захоплюватись і дивуватись, з якою самовіддачею, мистецьким талантом, працелюбством і любов'ю до рідної землі членами гуртка реалізовувалась актуальна програма створення початкової історії Київської держави, просвіти її громадян. Вони відшукали максимум достовірних джерел і фактів, що збереглися в анналах історії. У їхньому розпорядженні також були численні усно-поетичні оповіді, перекази і легенди за найближчі століття, окрім того – зарубіжні (переважно візантійські та давньоболгарські) хроніки, добре відомі їм як перекладачам, а ще – особисті знання та записи про плин історичних подій як у межах своєї держави, так і за її кордонами.

Близько 1073 року у Києві з'явився новий літописний твір, що дістав назву «Першого Києво-Печерського літопису». Його автор – монах Никон, який, очевидно, саме за свій літературний хист отримав від сучасників прізвисько Великий. Хоча, на думку деяких вчених, Никон Великий – це перший київський митрополит Іларіон, який після смерті Ярослава Мудрого змушений був залишити престол митрополита, прийняти постриг і піти до Києво-Печерського монастиря.

Дослідники не володіють точними фактами про життя і діяльність цього видатного письменника, релігійного та громадського діяча. Не відомо, де і коли народився Іларіон, хто його батьки. За літописними даними, розпочинав він священиком церкви Святих Апостолів у князівській резиденції в Берестові, що розташовувалась біля Дніпра, на південно-східній околиці Києва. На її місці уже після смерті Іларіона була збудована відома церква Спаса на Берестові. У «Повісті врем'яних літ» саме Іларіон названий одним із засновників Києво-Печерського монастиря, бо він першим викопав на схилах Дніпра «печерку малу і годинами там молився Богу. Його також відзначають як одного із найталановитіших риторів і проповідників свого часу.

Без сумніву, Никон був добре обізнаний з «Найдавнішим літописом», більше того, він розширив його хронологічні рамки, доповнив твір членів літературного гуртка Ярослава новими фактами, про які довідався як у стінах монастиря, так і під час своїх частих подорожей по містах Київської Русі. Никона активно цікавлять не тільки історичні подробиці, а й усно-поетичні народні оповіді, а також свідчення очевидців. Він не боїться вступати в полеміку зі своїми опонентами, власні твердження аргументує вагомими доказами. Наприклад, Никон

ставити під сумнів той факт, що у 988 році князь Володимир хрестився у Києві, і впевнено відстоює думку, що це хрещення відбулося у місті Корсуні на узбережжі Чорного моря.

Характерно, що «Перший Києво-Печерський літопис», проникнутий ідеями гуманізму, відображає ідеологію та настрої простого народу. До того ж автор свідомо надав твору антивізантійського спрямування, і це визначило особливу політичну гостроту і актуальність літопису. Никон Великий дожив до похилого віку і помер у 1088 році, а на основі його твору невідомий книжник написав «Другий Києво-Печерський літопис», в якому розповідь про події доведена до 1095 року.

Автор «Другого Києво-Печерського літопису» успішно продовжив літературні традиції своїх попередників, не тільки збагатив твір великою кількістю важливих історичних подробиць, але й посилив його високе патріотичне звучання. Він активно засудив міжусобні війни, закликав князів об'єднатись для рішучої відсічі численним зовнішнім ворогам, органічно поєднав події, що відбувалися на території Київської Русі, із подіями світової історії.

На жаль, усі три названі літописи не збереглися, але, без сумніву, їх активно використав монах Києво-Печерського монастиря Нестор при написанні «Повісті врем'яних літ». Роботу над цією повістю Нестор розпочав за часів князювання в Києві Святополка Ізяславовича – в період між 1110 – 1113 роками. Після смерті Святополка і появи на київському престолі Володимира Мономаха перший варіант «Повісті врем'яних літ» був переданий у Видубецький монастир духівнику Мономаха священику Сільвестру.

У 1116 році Сільвестр здійснив редакцію цього твору. Якщо в першому варіанті літопису Нестор у центр подій ставив князя Святополка, далеко не ідеального князя, ненависного київському люду, то варіант Сільвестра був більш зорієнтований на яскраву особистість Володимира Мономаха, якого кияни самі запросили на княжіння до столиці Київської Русі.

Ще через два роки, у 1118 році, невідомий книжник продовжив редакцію Сільвестра, включивши до неї знамените «Повчання Володимира Мономаха», а також лист Мономаха чернігівському князю Олегу Святославовичу та деякі інші матеріали.

«Повість врем'яних літ», час створення якої відноситься до початку XI століття, дійшла до нас у складі кількох літописних збірників, найдавнішими з яких є Лаврентіївський

(1377 рік) та Іпатіївський (кінець XIV або початок XV століття). До Лаврентіївського списку, окрім «Повісті врем'яних літ», входить Північноруський літописний звід, а в Іпатіївському списку услід за твором Нестора розміщено Галицько-Волинський літопис.

У «Повісті врем'яних літ» Нестор поставив перед собою три основні мети: відобразити «звідки почалася Руська земля, хто в Києві перший став князувати, і звідки Руська земля стала бути». Тобто автор, по-перше, намагався показати сучасникам, як створювалась Київська Русь; по-друге, розповісти про перших київських князів; по-третє, передати, якої величі і могутності досягла держава в його часи. З усіма поставленими завданнями літописець блискуче впорався, зберігши для нащадків не тільки цінний історичний матеріал, а й втішив їх чудовим літературним твором, який нічим не поступається кращим світовим зразкам.

Дотримання принципу строгої хронологічної послідовності давав змогу літописцеві унаочнити думку про те, що історія – це безперервна і нескінченна низка різноманітних подій, і ця безперервність та послідовність активно підкріплювалася зображенням генеалогічних зв'язків між князівськими родинами протягом століть. А поява в творі епізодів, в яких змальовувалися деякі інші держави і території, дозволяв розглядати Київську Русь як активного учасника світового історичного процесу.

У центрі розповіді Нестора – минуле і сьогодення Київської Русі. Тема Батьківщини визначила і основний підхід до зображення історичної дійсності та історичних осіб, активно вплинула на оцінки, які дав автор князям та їх діjanням. Події, відтворені в літописі, умовно можна поділити на декілька тематичних груп. Найчастіше літописець звертається до зображення військових походів князів, різноманітних міжусобиць та політичних протистоянь. Опис цих подій займає більшу частину твору. Не забуває Нестор розповісти і про внесок того чи іншого князя в розбудову Київської держави, згадати про його одруження, народження спадкоємців, а також про обставини смерті.

Достатньо місця в «Повісті врем'яних літ» відводиться справам церковним. Не випадково героями багатьох епізодів є монахи і священники (ігумен Феоктист, ігумен Феодосій Печерський, єпископ Михайло, митрополит Єфрем), іноді в повісті згадуються дати закладення і освячення монастирів та

церков: Михайлівського-Золотоверхого, Києво-Печерського, церкви Святої Богородиці, церкви Святого Спаса, Десятинної церкви та інших.

Не залишаються поза увагою автора відомості про небесні знамення, різноманітні природні катаклізми, епідемії тощо. Вони, на думку літописця, впливають на хід історії, зумовлюють та передбачають події, а також визначають долі окремих держав і людей. У літописі активно чергуються дві форми запису – коротка (в ній лише називається історичний факт) та розгорнута, в якій не тільки констатуються певні факти, але також наводяться результати і наслідки описаних подій.

Тема Батьківщини чітко окреслила і головну ідею «Повісті врем'яних літ». Ця ідея глибоко пронизує всі епізоди твору і полягає в засудженні братовбивчих воєн і князівських міжусобиць, в утвердженні дружби і єдності, в заклику спільними силами боронити Київську Русь від зазіхань зовнішніх ворогів. Яскравим прикладом для Нестора служать саме ті князі, які девізом свого життя проголосили любов до рідної держави. Він пишається їхніми звершеннями, бойовою славою, відомою «в усіх кінцях землі». Справжній патріотизм і гуманізм автора «Повісті врем'яних літ» перемагає певну упередженість і догматизм релігійних поглядів і робить його виразником високих загальнодержавних інтересів.

Джерелами написання «Повісті врем'яних літ», перш за все, потрібно назвати давньоруські літописи. На жаль, як уже зазначалось, найдавніші пам'ятки нашої літератури не збереглися, але, без сумніву, саме вони дозволили Нестору на сторінках свого твору відтворити грандіозну панораму становлення і розквіту великої держави, зобразити подвиги народу, який у постійній боротьбі із зовнішніми ворогами відстоював свободу і незалежність.

Із давніх вітчизняних хронік літописець використав факти, пов'язані з періодом княжіння Олега, прозваного Віщим, цікаві розповіді про перенесення столиці Русі із Новгороду до Києва, про покарання Аскольда і Діра, про переможні військові походи Олега, які зміцнили авторитет Київської Русі.

Давні літописи також допомогли Нестору відтворити історію княжіння Ігоря, встановити подробиці його частого військового протистояння з греками, а також у подробицях розповісти про перше в історії Київської Русі повстання проти князівського свавілля. Це трапилося в 945 році: «...І послушав їх Ігор. Пішов на древлянську землю і наклав до першої данини ще

нову. Багато зла древлянам творили мужі його. Забравши данину, пішов Ігор до Києва. Але коли повертався назад, одумався і сказав своїй дружині:

– Йдіть з даниною додому, а я вернуся і походжу ще.

І відпустив свою дружину додому, сам з невеличкою частиною воїнів повернувся, щоб узяти більшого багатства. Древляни ж, почувши, що йде він знов, зійшлися на раду до свого князя Мала.

– Якщо внадиться вовк в кошару, то всіх овець виносить, поки не вб'ють його. Так і цей: якщо не вб'ємо його, то всіх нас погубить. І послали до Ігоря, кажучи йому:

– Чого ти йдеш знову? Ти ж забрав усю данину!

І не послухав їх Ігор. І вийшли древляни із міста Іскоростеня, убили Ігоря і дружину його, бо їх було мало. І був похований Ігор, і є могила його біля Іскоростеня-міста, в древлянській землі, до нинішнього дня». Не залишив письменник поза своєю пильною увагою зображені в попередніх літописах етапи життя і діяльності першої руської княгині-християнки Ольги та останнього київського князя-язичника Святослава. Але, мабуть, особливо важливим для себе автор літопису вважав зберегти для нащадків драматичну історію, пов'язану з рішенням князя Володимира перетворити Київську Русь на християнську державу.

Історія хрещення Київської Русі, очевидно, була створена у часи Ярослава Мудрого і входила до складу «Найдавнішого літопису», який, нагадаємо, до наших днів не зберігся. Та Нестор з надзвичайною повагою поставився до літературної праці свого невідомого попередника чи попередників, зберігши в «Повісті врем'яних літ» і всі важливі історичні деталі, і авторський стиль. Особливо цікавим є опис самого хрещення, який активно свідчить про те, що християнське вчення не одразу знаходило дорогу до людських сердець, а сам процес прийняття християнства був досить складним і неоднозначним: «Коли ж він (Володимир) прийшов у Київ, то звелів повалити ідолів – одних порубати, а інших спалити. Перуна ж наказав прив'язати коневі до хвоста і волочити його з гори крутим Боричевим узвозом до річки Почайни. І поставив дванадцять дружинників, щоб вони били Перуна палками. Робилось це не тому, що дерево щось почуває, а для наруги над бісом, який облящував людей у подобі цій, щоб він тепер дістав покару від людей... Коли тягли Перуна до Почайни, оплакували його невірні люди, хто не був

ще хрещений... Потім послав Володимир по всьому місту сказати:

– Якщо не прийде хто завтра на річку – хай то багатий, чи бідний, чи нужденний, чи раб – буде мені ворогом».

Зберіг Нестор для нащадків і ті епізоди давніх літописів, які розповідали про період княжіння Ярослава Мудрого, відтворювали подробиці його боротьби зі Святополком за київський престол. У «Повість врем'яних літ» включені оповідання про битву Ярослава зі Святополком і польським королем Болеславом (1017), про розгром війська Святополка і його смерть (1019).

Автор літопису також не захотів змінювати чи скорочувати яскраву історію про міжусобне протистояння Ярослава Мудрого та князя Мстислава (1024), ввів у текст свого твору написану священиком Васиєм розповідь про історичний з'їзд князів у Любечі та драматичну повість про осліплення Василья Теревовльського (1097).

Ці та інші епізоди, які були перенесені у «Повість врем'яних літ» із більш ранніх літописних творів, збагатили цей твір не тільки цікавим історичним матеріалом, а й яскравою формою його художнього викладу. Суттєво доповнюють літописну розповідь і ті факти, які були запозичені письменником із зарубіжних хронік, переважно давньоболгарських та візантійських. Із давньоболгарського літопису в текст «Повісті врем'яних літ» автор, очевидно, включив відомості про розселення слов'янських племен по руслах найбільших європейських річок, дату заснування і хрещення Болгарського царства, епізоди, в яких розповідається про діяльність видатних слов'янських церковних діячів, філософів і просвітителів, творців слов'янської азбуки – Кирила та Мефодія.

Значно частіше використовує Нестор візантійські хроніки, перш за все, літопис Георгія Амартола, написаний у IX столітті і згодом продовжений Симеоном Логофетом. У цьому літописі зображувалась історія людства – «від створення світу» – до середини X віку. Завдяки літопису Амартола автору вдається встановити точну дату першої згадки про «Руську землю» – 852 рік.

Важливі моменти в історії Візантії, початкові кроки становлення і зміцнення давньоруської держави Нестор, очевидно, також зображує за матеріалами грецьких хронописців, доповнюючи їх відомими йому фактами. Особливу

цінність для нащадків мають відтворені у «Повісті врем'яних літ» тексти різноманітних угод, укладених після вдалих військових походів проти Візантії князями Київської Русі Олегом, Ігорем та Святославом. Найбільш поширеною є думка про те, що ці угоди запозичені автором із зарубіжних літописних джерел, але не потрібно відкидати можливість, що їх міг надати Нестору і князь Святополк, оскільки багато важливих історичних документів зберігались у княжій казні в місті Києві, а Святополк, якому Нестор присвятив кілька епізодів повісті, мав певну зацікавленість у активному продовженні роботи над літописом.

Запозичуючи із закордонних хронік чимало фактичного матеріалу і навіть будуючи свій твір за візантійським зразком, автор насичує літопис, перш за все, епізодами історії і сьогодення Київської Русі. Без сумніву, творець «Повісті врем'яних літ» був яскравим виразником державних інтересів. До висвітлення всіх, без винятку, подій він намагався підійти з патріотичних позицій, а іноді, коли історичні джерела відтворювали ті чи інші факти з протиріччями або в невідповідності із морально-етичними нормами епохи, письменник звертався до усної народної творчості, передаючи народний погляд на різноманітні явища духовного або соціально-політичного життя країни. «Повість врем'яних літ» насичена великою кількістю епізодів фольклорного походження, особливо це стосується першої частини літопису. Варто пригадати легенди про заснування Києва: «І були три брати: одному ім'я Кий, другому – Щек, а третьому – Хорів. А сестра була в них Либідь. Сидів Кий на горі, де тепер узвіз Боричів. А Щек сидів на горі, яка зовється нині Щекавицею. А Хорів на третій горі, від нього вона прозивалась Хорівницею. І збудували вони місто в ім'я старшого брата свого і нарекли його Київ...

Дехто, не знаючи, каже, що Кий був перевізником коло Києва, мовляв, був перевіз з того боку Дніпра; тим-то й говорили: «На перевіз на Київ». Але якби Кий був перевізником, то не ходив би він до Царгорода. А Кий князував у своєму роду і ходив до царя грецького, і той цар, переказують, зустрічав його з великою шанобою та почестями». Як бачимо, сам автор віддає перевагу першій легенді, що більше відповідає твердженню про божественне походження Києва, адже поява цього міста була передбачена святим апостолом Андрієм. Та він також не може ігнорувати і народний погляд на походження столиці Київської

Русі, тому як альтернативну подає в тексті і другу легенду про виникнення «матері міст Руських».

У часи створення літопису Візантія, яка активно допомагала Київській Русі в прийнятті християнства, на правах, так би мовити, старшої сестри стала досить агресивно впливати на внутрішню й зовнішню політику нашої держави. Не випадково в «Повісті...» багато фольклорних епізодів, які прямо чи опосередковано утверджували ідею політичної, економічної та релігійної незалежності Київської Русі. Цю ідею ілюструє легенда про запрошення трьох братів-варягів на княжіння до Новгороду: «І сказали собі: – Пошукаємо собі князя, який володів би нами і судив би по правді. І прийшли за море до варягів. Ті варяги називалися руссю... І сказали їм чудь, слов'яни і кривичі: – Земля наша велика й багата, а ладу в ній нема. То прийдіть князювати й володіти нами. І зібралися три брати з родами своїми і прийшли».

Автор доводить, що створення Київської Русі відбулося без участі Візантії, тому вона не має ніякого права на здійснення політично-релігійного патронату над Руссю. Ще більше фактів фольклорного походження, використаних у літописі, підкреслюють морально-етичну, інтелектуальну та військову перевагу русичів над греками. Про це свідчить зображення військового походу князя Олега (Віщого) на Цареград, під час якого він проявив неабиякий військовий талант і кмітливість: «І звелів Олег своїм воїнам зробити колеса і поставити на колеса кораблі. І з покісним вітром підняли вони вітрила і пішли суходолом до міста. Греки ж, побачивши їх, злякалися і сказали через послів Олегу: – Не губи нашого міста, дамо тобі данину, яку хочеш. І зупинив Олег воїнів, і винесли йому їжу й вино, та не взяв він, бо воно було отруєне. Злякалися греки і сказали: – Це не Олег, а святий Дмитрій, посланий на нас із неба. І звелів Олег дати данину на дві тисячі кораблів: по 12 гривень на воїна; а було в кожному кораблі по сорок мужів. І погодилися на це греки, і стали просити миру, щоб не воював грецької землі».

Таким же мужнім і непохитним у боротьбі із зовнішніми ворогами зображений князь Святослав, якого греки намагалися задобрити різноманітними багатими дарами, але з усіх піднесених його коштовних дарунків Святослав вибрав лише меч. Цей символічний вчинок візантійці зрозуміли правильно: «Лютый буде муж цей, бо він багатством погордував, а зброю бере. Плати йому данину. І послав до нього цар, говорячи так: – Не ходи до столиці нашої, а візьми данини, скільки хочеш».

З народним епосом тісно пов'язаний епізод сватання візантійського імператора Костянтина до київської княгині Ольги. Хоча Ольга на той час перебувала у досить солідному віці, Костянтин закохався у неї і запропонував стати візантійською царицею. Ольга «відповіла цареві: – Я ж бо язичниця. Якщо хочеш мене хрестити, то хрести сам; а як ні – то я не хрещусь. І хрестив її цар з патріархом. Просвітившись, вона раділа тілом і душею. Після хрещення покликав її цар і сказав їй: – Хочу тебе взяти в жінки собі.. Вона ж відмовила: – Як же ти хочеш взяти мене, коли сам хрестив і назвав дочкою. А в християн цього не дозволено – сам знаєш. Засміявся цар і сказав: – Переклюкала ти мене, Ольго! Перехитрила!»

Інтелектуальну і фізичну перевагу демонструють русичі і над кращими представниками кримських кочівних племен – половців та печенігів, що постійно здійснювали віроломні набіги на територію Київської Русі. У літописі збереглася героїчна легенда про «Білгородський кисіль» та про перемогу київського юнака Кожум'яки над велетнем-печенігом. Побачивши русича, «печеніг засміявся, бо той був зростом і тілом середній. І от розміряли місце між двома полками й пустили один проти одного борців. Вони зчепились й міцно стисли один одного. І задушив отрок руками печеніга до смерті. І вдарив ним об землю. Скрикнувши, печеніги побігли, і гналися за ними руські, сікли їх і прогнали геть».

Зображення багатьох князів та інших героїв літопису досить часто подається в яскравих традиціях усної народної творчості. Багато з них наділені фантастичною силою і мудрістю, вмінням швидко пристосовуватись до нових життєвих обставин. Не випадково в характерах навіть деяких історичних особистостей, зображених у «Повісті врем'яних літ», багато такого, що ріднить їх з героями українських героїчних казок. Варто, мабуть, згадати княгиню Ольгу, яка чотири рази помстилася древлянам за вбивство свого чоловіка – князя Ігоря. Спочатку Ольга наказала слугам нести делегацію древлян у човні на руках, а потім живцем закопати в землю; зтім спалила живцем у лазні тих, хто прийшов сватати її за древлянського князя Мала; потім перетворила тризну, влаштовану на місці загибелі чоловіка, на криваве побоїще; і, нарешті, спалила Іскоростень з допомогою горобців і голубів. Фольклорне походження цих епізодів, на думку спеціалістів, підкреслює те, що кожен із них, певною мірою, відповідає етапами захоронення язичницького князя: спочатку тіло померлого несли на руках у

човні, затим спалювали на вогнищі, після чого влаштовували поминальну тризну.

Не витримує реальної критики і четверта помста Ольги. Княгиня, не змігши захопити Іскоростень силою, взяла із мешканців міста дивну данину – по горобцю і голубу від двору. До лапок птахів воїни Ольги прив'язали запалені скалки і випустили. Горобці і голуби повернулись у свої гнізда, під покрівлі будинків. Місто з усіх боків запалало, а іскоростенці змушені були здатись на милість київської княгині. Ця красива історія, без сумніву, – витвір народної фантазії, оскільки природний інстинкт самозбереження не дозволяє птахам у хвилини небезпеки повертатися до своїх гнізд.

Досить часто автор літопису використовує фольклорні епізоди для вираження важливої політичної моральної чи релігійної установки. Наприклад, літописна розповідь про смерть князя Олега від свого коня унаочнює думку про залежність будь-якої людини від верховних сил, підкреслює неможливість змінити власну долю, уникнути визначеної небесами участі. Цей епізод теж подається в яскравих традиціях усної народної творчості.

Необхідно також підкреслити, що «Повість врем'яних літ» зберегла для нащадків розповідь про особливості родового життя наших предків, дивовижно цікаві і правдиві описи давньої календарно-обрядової поезії, традиційних дохристиянських звичаїв і свят, важливі елементи народної етики та естетики.

Ще одним із головних джерел написання повісті були Святе Письмо та апокрифи. Важливо зазначити, що релігійні проблеми у творах давньої української літератури майже завжди тісно перепліталися з проблемами морально-етичними і політичними. Центрами писемності в Київській Русі залишалися, перш за усе, церкви і монастирі, а серед письменників переважали церковнослужителі і монахи. Саме вони були на той час найбільш освіченою частиною населення держави. В XI – XIII столітті лише 39 авторів підписали свої твори, 15 із них вказали на те, що вони церковнослужителі, інші 24 не назвали свого соціального статусу, але, без сумніву, і серед них також були такі, які належали до церкви.

Нестор розпочинає свій твір із зображення наслідків світового потопу, згадує трьох синів легендарного Ноя – Сіма, Хама, Іафета, – які «розділили між собою землю». Виникнення слов'ян автор пояснює біблійною легендою про Вавилонську вежу, спроба збудувати яку призвела до розділення колись

«єдиного народу» на «сімдесят дві мови». Особливе місце в «Повісті врем'яних літ» відіграє апокриф про подорож апостола Андрія зі своїми учнями по Дніпру. Під час подорожі апостол передбачив виникнення міста Києва: «Бачите гори оці? На цих горах возсіяє благодать Божа, буде город великий, і воздвигне Бог багато церков».

Літописець активно вводить у текст твору розгорнуті цитати із «Біблії» та «Євангелія», часто порівнює відомих історичних осіб з героями Святого Письма. В агіографічному стилі також подані в літописі розповіді про варягів-християн, убитих язичниками, про створення Києво-Печерського монастиря та про подвиги його засновників. Дидактичні епізоди із життя монахів та священників, покликаних бути прикладом служіння церкві і людям, відіграють у «Повісті врем'яних літ» надзвичайно важливу роль. Вони допомагають автору утверджувати високий морально-етичний ідеал, виховувати благородні риси, спонукати до патріотичних вчинків. Саме з цією метою в тексті використані житійні оповідання про діяння і мученицьку смерть перших київських святих Антонія та Феодосія Печерських, князів Бориса і Гліба, розповідь про прийняття християнства на Русі, утвердження святості княгині Ольги та Володимира Великого. З релігійними жанрами пов'язані представлені в «Повісті врем'яних літ» риторична проповідь митрополита Іларіона «Слово про Закон і Благодать» та «Ходіння» ігумена Данила.

Очевидно, у «Повісті врем'яних літ» Нестор звертається до зображення і тих подій, свідком яких був він сам або чув про них із вуст очевидців. Прикладом можуть служити посилення на спогади монаха Яна, що помер у 1106 році, проживши 90 років. Про використання в тесті власного досвіду автора свідчать декілька епізодів, серед них – розповідь про відкриття мощів старця Феодосія (1096), про захоплення Києва військом половецького хана Боняка (1096), про вдалий військовий похід князя Святополка проти половців (1107). Ці оповідання насичені великою кількістю деталей і подробиць, які міг знати лише учасник описаних подій. Більше того, Нестор переходить на розповідь від першої особи, поєднуючи себе з героями повісті: «Прийшли погані і до монастиря Печерського, коли ми по келіям відпочивали після заутрені – ранкової служби; і гукнули гуком бойовим біля монастиря, і поставили два стяги перед ворітьми монастирськими, а ми бігли поза дворами, а інші сховалися на хорах кам'яної церкви Успенської».

Використання спогадів очевидців надало повісті ще більшої реалістичності, збагатило її художню палітру. Особливу роль відводить автор організації сюжету, його відповідності високій патріотичній ідеї. Літописець бачить історію як сукупність великих і малих подій, що має свій початок і кінець. Він також сприймає життя як арену постійного протистояння двох антагоністичних сил – добра і зла, Бога і диявола.

З погляду автора, над світом панує воля Господа, їй активно протидіє слабша, але все-таки могутня воля диявола. Людина в цій боротьбі абсолютно безпорадна і безсила: вона знаходиться то під владою Бога, то під владою темних сил. «Вклав Бог думку добру», – починає свою розповідь літописець про того, хто здійснив благородний вчинок. «Вклав диявол думку злу», – говорить він про когось, хто вчинив погано. Такий підхід до зображення дійових осіб літопису визначає односторонність психологічних характеристик і поділяє всіх героїв на дві категорії – лише позитивних і лише негативних. Потрібно зазначити, що увагу автора літопису привертають, переважно, яскраві історичні особистості, які стоять на вищих щаблях соціальної драбини і належать до вищих прошарків суспільства. До свого твору письменник також намагається включати лише ті події, що мають суспільно-історичне значення і, певною мірою, впливають на життя держави.

Оскільки твір писався не в один час і багатьма авторами, говорити про певну стилістичну єдність «Повісті врем'яних літ» не можна. Але потрібно зазначити, що мова літопису близька до живої розмовної мови XI – XII століття і вирізняється яскравістю і глибиною, а також великою кількістю різноманітних стилістичних засобів. Лише епізоди релігійного змісту несуть на собі відбиток мови церковно-слов'янської. Стиль викладу в літописі характеризується, з одного боку стислістю і лаконічністю, що зближує його з історичним документом, а з іншого – яскравою образністю, живописністю та урочистістю, що робить літопис художнім твором.

Автор постійно звертається до народних приказок та прислів'їв: «Якщо внадиться вовк в кошару, то всіх овець винесе, доки не вб'ють його», «Загинули, як обри», «Русі єсть веселіє пити, не можемо без того бути», «Очі тримати донизу, а душу вгору». Своєрідний колорит надають «Повісті врем'яних літ» і цікаві фразеологічні звороти, якими насичується як мова автора, так і мова персонажів: «сісти на коня» – виступити у

похід; «цілувати хрест» – давати клятву; «не шкодувати живота свого» – не боятись смерті тощо.

Описуючи відомих історичних особистостей, літописець, перш за все, звертає увагу на їхні діяння, проте досить часто дає характеристику їхнім душевним якостям, а іноді навіть звертається до короткої розповіді про зовнішність: «Був Ізяслав гарний лицем і тілом великий, незлостивий на вдачу, брехню ненавидів, любив правду. І не було в ньому хитрощів, а був простий розумом, не таїв ні на кого зла. Скільки йому випадало лиха – і від людей, і від братів своїх, але він не платив їм злом на зло».

Ще однією яскравою особливістю літопису є постійне використання прямої мови персонажів. Цей прийом надає твору історичної конкретики, а також допомагає у більш повному і глибшому розкритті основних рис характерів героїв літопису. Стиль «Повісті врем'яних літ» активно свідчить про надзвичайно високий рівень розвитку в Київській Русі як усної, так і писемної мови, сама ж повість являє собою своєрідну енциклопедію нашої давньої писемності. Подальший ступінь розвитку літописного жанру пов'язаний з «Галицько-Волинським літописом». Поява цього оригінального літературного твору була зумовлена тим, що Галицько-Волинське князівство зі столицею у місті Галичі, а згодом у місті Львові у XIII столітті (за часів князювання Романа Мстиславовича, його синів Данила і Василька) досягло високого політичного і культурно-економічного рівня розвитку.

Невідомий автор (автори) «Галицько-Волинського літопису» намагається представити події у прагматичному викладі, не дуже турбуючись про строгу хронологічну послідовність. Він вважає, що літописцю «дозволено писати про всіх і про все, то зазираючи у майбутнє, то звертаючись до історії: мудрий зрозуміє». Таким чином, з усіх давніх літописів саме «Галицько-Волинський літопис» відзначається особливим впливом книжної традиції. Його автор, без сумніву, був людиною світською, освіченою, з вишуканим поетичним смаком. Він постійно демонструє свою начитаність, посилається на візантійських хронографів та істориків і навіть на Гомера. Тому не випадково традиційна стислість розповіді часто змінюється на розгорнуте оповідання чи на драматичний і яскравий опис.

«Галицько-Волинський літопис», який описує події, що відбувалися на Галичині та Волині, а також на всій території

Київської Русі та за її межами впродовж 1201 – 1292 років дійшов до нас у кількох списках, головними із яких є Хлебниковський (XIV ст.) та Іпатіївський (початок XV ст.). За змістом текст твору чітко поділяється на дві частини: літопис Галицький (1201 – 1261) та літопис Волинський (1262 – 1292). Галицький літопис звертається переважно до зображення військових подій, у центрі розповіді найчастіше опиняється князь Данило Романович, який для автора є не тільки сміливим воїном, а й мудрим правителем, талановитим організатором і керівником. Характер князя, який з чотирьох років залишився без батька, яскраво розкривається в епізодах, присвячених битві під Калушем (Калішем), походу Данила Романовича проти угорців, вступу його війська в Галич після переможної війни.

З великою симпатією змальований галицько-волинський князь у битві з тевтонськими лицарями під Дорогочином, коли було полонено одного із магістрів Тевтонського ордену Брауна, а також в епізоді 1252 року, що змальовував зустріч Данила з німецькими послами, під час якої «велику честь творили йому». Про великий авторитет Данила Галицького свідчить і факт його поїздки до Золотої Орди за ярликом на княжіння (1250). З гіркотою і сумом говорить автор про те, що син «царя Руської землі», який свого часу «полонив половецьку землю та інші країни», змушений сьогодні перед Батием «стояти на колінах і холопом називатися».

Батий, який з допомогою отрути і ножа знищив великого князя суздальського Ярослава та князя чернігівського Михайла, не посмів підняти руку на Данила, і, побувши у Золотій Орді «днів двадцять і п'ять», галицький князь повернувся на батьківщину. Автор літопису далекий від місцевого патріотизму. Глибоким болем відлунюється у його душі звістка про поразку руського війська в першій битві з монголо-татарами на річці Калці у 1223 році. У цій битві русичі переоцінили власні сили і не змогли достойно протистояти ворогам, сам Данило Галицький був важко поранений, але не залишив поля бою. Ще більшим трагізмом сповнена розповідь про захоплення і зруйнування військом хана Батия міста Києва, а також інших міст Київської Русі – «їм же немає числа» – Кам'янця, Галича, Кременця...

Багато епізодів «Галицько-Волинського літопису» тісно пов'язує його з народною поезією та дружинним епосом. Очевидно, при написанні цього твору автор активно користувався фольклорними матеріалами, а також поемами на

зразок «Слова о полку Ігоревім», що не збереглися до наших днів. Фольклорне походження має широко відома розповідь про євшан-зілля, яка з'являється на самому початку літопису, в тій його частині, що встановлює родинні зв'язки між галицьким князем Романом і Володимиром Мономахом, а також оспівує діяння цих державних мужів. Після розгрому Володимиром Мономахом половецької орди один із ханів – Отрок – утік «во Обези» (до Абхазії) і навіть звістка про смерть великого київського князя не викликала в Отрока бажання повернутися на батьківщину. Залишився він байдужим і до проникливих пісень, які виконав для нього співець Ор. Лише коли Ор дав понюхати Отроку євшан-зілля з рідних степів, той заплакав і погодився повернутись додому: «...краще на своїй землі кістьми лягти, ніж у чужій прославленому бути».

Друга частина «Галицько-Волинського літопису» розпочинається з 1262 року і присвячена переважно подіям, що відбувалися за часів князювання Василька Романовича та його сина – Володимира. Ця частина і в хронологічному, і в текстовому плані значно поступається першій частині літопису. Автор звертається, переважно, до сухої констатації історичного факту, уникає деталей і розгорнутих описів. Винятком можуть стати лише декілька епізодів, в яких повною мірою використовуються художньо-поетичні засоби зображення дійсності та яскраві характеристики. Серед таких епізодів потрібно виділити розповідь про смерть князя Володимира Васильковича в Любомлі в 1288 році. Літописець називає день смерті – 10 грудня – і підкреслює, що Володимир «княжив після батька 20 років». Затим автор звертає увагу на подробиці похорону князя і в полум'яному слові оспівує його мирні і ратні подвиги. Похвала князю Володимирі Васильковичу багато чим нагадує похвалу князю Володимирі Великому зі «Слова про Закон і Благодать» митрополита Іларіона. Це ще раз доводить, що невідомий автор «Галицько-Волинського літопису» був добре обізнаний з кращими зразками давньої літератури, намагався не тільки активно продовжувати, а й плідно розвивати кращі традиції своїх літературних попередників.

Давня літописна література – явище унікальне і неповторне, вона завжди відлунювала життя, була наповнена реальним змістом, утверджувала високий морально-естетичний ідеал і була підкорена такій же високій патріотичній ідеї. Українські літописи активно піднімали важливі проблеми соціального і державного будівництва, використовувались як

своєрідний щит, об який постійно розбивались ворожі ідеології і доктрини. Міцність та надійність цього щита перевірялась протягом століть. Більше того, літературна творчість у часи середньовіччя не тільки повністю задовольняла прагматичні потреби в політичній і духовній сферах життя суспільства, а й сама ефективно впливала на нього, пробуджуючи національну свідомість, виховуючи естетично. Що ж стосується гармонійного поєднання ідеологічних функцій і рівня художньої майстерності, то воно залишається неперевершеним зразком, ідеалом, про який навіть досі ми можемо лише мріяти.

*Надруковано в книзі:
П. В. Білоус, В. Ф. Шинкарук.
Давня українська література. Практикум.
Науковий посібник.
— Житомир : Житомирська типографія, 2003.*

